

ԲԻԻՋԱՆԴԱԿԱՆ ԿԱՅԱՐՆԵՐԻ ԿԱՐԴԱՐՈՒ- ԹԻՒՆՆԵՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ,

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՀԱՏՈՒՆՆԵՐ

VI և IV ԴԱՐՆԻՆ, ՎԵՐԱԲԵՐԵԱԼ, *)

ՄԱՍՆ ՎԱՐՉԱԿԱՆ ԵՒ ԴԱՏԱՑԱՆԱՆ ԱՆ

Նօվելլա (novella օրէնք) XXXI. տիտղոս (պրակ) X.
Հայաստանի բաժանման ¹⁾ մասին չորս պաշտօ-
նեաների միջև:

Կայսրն Յուստինիանոս Արևելեան սրբազան Դատա-
րանների մեծափառ Գահերէց ²⁾, նախկին Հիւպսոտ և

*) Տես «Լուսալ» № 2, Մարտ—Ապրիլ 1902.

¹⁾ Հայաստանի լուսական բաժնի գաւառների վարչա-
կան փոփոխումներն ու բաժանումները թէ Յուստինիանոսից
առաջ (Խոր. գր. III. գլ. խբ., Չամչ. ա. 474, և այլն) և թէ
ետու ջանիցս կրկնուել են զանազան ձևերով, կարգադրու-
թեամբ և նուաճումներով (Պատմ. Սերէոս. Պետերբ. 1879,
45, 77, 180, 185 և հետեւալներ, Չամչ. հ. բ. եր. 523, և հ.
հ. տես «Հանդ. Ամս.» 1902, 1—3 «Սկզբնաւոր. Բիւզանդ. Բա-
նակաթիւմ.» վերնագրով հետաքրքիր լռուածը և նոյնպէս
Collect. des Hist. Arm. par V. Langlois, t. II. p. 164.):

²⁾ Préfet des sacrés pretoires d'Orient—բիւզանդական
կայսրութեան ալս մեծ պաշտօնեայի կոչումը, որ ներկայ
դէպքում եւ թարգմանում եմ հայերէն «արեւելեան սրբազան
դատարանների գահերէց» տիտղոսով՝ հռոմա-բիւզանդական
պատմութեան ալլ և ալլ շրջաններում զանազան փոփոխու-
թիւնների է ենթարկուել թէ իւր բազմատեսակ պաշտօնների
իրաւասութեանց և թէ իւր թուի նկատմամբ: Մօտէսքեօն
ևս որ ալս կոչումն կրող պաշտօնեաներին շիրանց ժամանակ-
ների զրեթէ մեծ վիզիրներ է անուանում: Յուստինիանոսի
օրով քաղաքացիական, դատաստանական և երկմտական վար-
չութեանց ղուլս էր հանդիսանում Կ. Պօլսում և մի տեսակ

պատրիկ Յովհաննէսին ³⁾։

Յառաջաքան։

Եթէ կան բաներ որ իրանց խառնակ դրուծեամբ լաւ կարգաւորեալ վիճակի են հասնում, ուրիշ անթիւ բաներ էլ կան, որ երբ ցրուած և անկապ դրուծեան մէջ են, իբր ամօթալի, անշնորհք և մութն ու անկարգ են երևում՝ թէև պատուաւոր, զարդարուն և շատ պարզ ու շատ որոշ էլ լինին։

Այս ճշմարտութեան հետեւելովն է որ՝ հայերին կառավարող վարչութեան ⁴⁾ վրայ հայեացք ձգելուց յետոյ, մենք համոզուեցանք թէ հարկաւոր է, որ այդ վարչութիւնը աւելի կտտարեալ մի ներդաշնակութիւն ունենայ. և որ եթէ դորա ձեռք աւելի հաստատուն դարձնենք, փրկարար մի ոյժ և աւելի վայելուչ կարգաւորութիւն կը ստանայ։

ԳԼՈՒԽ Ի.

Հետեւեալ մենք սահմանում ենք Հայաստանում չորս գաւառ։— Մէկը կը կոչուի Ներքին ⁵⁾, և երբեմն Բազանիս կամ Լէօնտուպօլիս անուանեալ քաղաքը որ այժմ մեր անունն է կրում ⁶⁾, կը լինի այս ներքին

առաջին մինիստր-նախարարի լիազօր իշխանութիւն ունէր։ (Sku Lu Ch. Diehl, Gr. En. p. 561)։

³⁾ Յուստինիանոս կայսեր լալտնի զօրավար-պալատականներից մէկն էր նոնապէս և այս (ովհաննէսը, որի անունը սակայն Բէլիդարիոս և Ներսէս նշանաւոր զօրապետների հռչակով համարեա նսեմացել է։

⁴⁾ Այս «վարչութիւնը», ինչպէս երևում է, նախ ստովորական կամ հասարակ վարչութիւն էր կայսերական գաւառի, որ և ապա Յուստինիանոսը փոխհիւպատոսութեան և կոմսութեան է վերածում։

⁵⁾ Ընդգծումները իմա եւս։— «Ներքին գաւառ» ասելով՝ կարծեմ ուզում է որոշել լո՛ւ նական բաժնի հիւսիսային այս գաւառը օտար երկրներին սահմանակից միւս հայկական գաւառներին։

⁶⁾ Անշուշտ՝ Թէոդոսուպօլիս և Սատաւա քաղաքներից զէպի արևմուտ գտնուած Neo Caesarea—Նոր Կեսարիա կոչուած քաղաքը ըստ հռոմ. հին աշխարհագր. տախտակի։

գաւառի մալրաքաղաքը: Այս գաւառը, որ կառավարուել է ամենուպե՛րճ Ակակիոսի ⁷⁾ ձեռքով, մենք արժանի ենք կացուցանում մի փոխ - հիւպատուժեան: Այն պաշտօնեան, որին կ'անուանենք նորա տեղ՝ սպէէտաքիլիսի ⁸⁾ աստիճան կ'ունենայ և կը վայելէ այս աստիճանին յատկացրած բոլոր պատիւները, որովհետեւ մենք այս պաշտօնեային կը զարդարենք հիւպատուժեան պատմութեանով և ալլ առանձնաւոր պատկանելիքներով ⁹⁾: Սորա իրաւասութեանն ենք ենթարկում Թէոդոսուպօլիսը ¹⁰⁾, որ և էր արդէն, յետոյ քաղաքներ — Սատալա ¹¹⁾, Նիկոպօլիս ¹²⁾ և Մոլոնիս ¹³⁾, որ-

⁷⁾ Տես ծանօթ. 16-րդ «Լումար» № 2, 1902:

⁸⁾ Կայսրութեան պաշտօնեաները իսկական մի ազնուականութիւն կազմելով՝ վեց կարգի էին բաժանուում ալլ և ալլ պատուանուններով: Կայսերադն իշխաններին կոչում էին — nobilissimi (նորիլիսիմի-ազնուադարմ). առաջին կարգի պաշտօնեաներին՝ illustres (իւլիւստրէս-մեծապալծառ). երկրորդ կարգի՝ spectabiles (սպէկտաբիլէս-չքեղութիւն). երրորդ կարգի — գաւառական կառավարիչներին և «լլն» — clarissimi (կլարիսիմի-գերապալծառ). և վերջապէս վերոյիշեալներից ստորին՝ չորրորդ և հինգերորդ կարգի պաշտօնեաներին — perfectissimi և egregii (պէրֆէկտիսիմի և էգրէգի — կատարելութիւն և գերազանցութիւն) և ալլ:

⁹⁾ Արդարեւ՝ Բուստինիանոսի ժամանակ մանաւանդ շատ տեսակ պաշտօնական հարուստ պատմութեաններ, լարդուզարդի նշանադրեստներ, զանազան ոսկեմանած ճոխ զարդարանքներ և խանկազին բեհեզեալ զգեստներ սկսեցին զործածել Բիւզանդիոնում, որի մեծածոխ արքունիքը լիչեալ կալսեր օրով մի շքեղ փառահեղութիւն էր ներկայացնում առաւելապէս կայսրութեան բարձրաստիճան պաշտօնեաների փալմամբ: (Տ. նոյնպէս Ch. Diehl, Empr. de Byzance, Paris 1901):

¹⁰⁾ Էրզնում կամ քաղաքն Կարնոլ (Կարանա), տես Խոր. գ. III. գլ. 38., և Collect. d'Hist. Arm. par. M. Brosset, S. Pétersb. 1876 t. II. p. 382:

¹¹⁾ Սատաղ կամ Սատաղացւոց քաղաք՝ այժմ աւերակ Զիֆալիկի վիճակում, Ճորոխ գետի ակունքների մօտ. (Ալիշ. Տեղ. Հ. Սեմ. եր. 42. տես նոյնպ. Lebeau t. VIII. p. 14), Սեբէոս գլ. իգ եր. 77, և Collec. des hist. Arm. par. V. Langlois t. I. p. 180):

¹²⁾ Կարինից և Սատաղացւոց քաղաքից դէպի հիւսիս-արեւմուտ՝ Նրկորդ Հալքում, այժմեան Շապին-Կարահիսար. (Ինճ. Ալիս. Վենետ. եր. 326, տես նոյնպ. Fd. Dulaur. Hist. de l'Egl. arm. orient. Paris, 1859. p. 24):

պէս առաջ կոչուում էր սա, և որ այժմ անջատուում ենք Առաջին Հայքից. ¹⁴⁾ ապա՝ Տրապիզոնտ ¹⁵⁾ քաղաքը և վերջապէս Կերասունտը ¹⁶⁾, որ պատկանում էր Պողէմոնեան Պոնտոսին ¹⁷⁾։ Այս բոլոր քաղաքները երբեմն կառավարուում էին մասամբ գաւառական նախագահ կլարիսիսի և մասամբ էլ սպէկտարիլիս կառավարիչների ձեռքով։ Այս կերպով Ներքին գաւառը Հայաստանի կը պարփակէ իւր մէջ եօթը քաղաք իրանց ստորադրումներով։

§ 1. Երկրորդ գաւառը կը կազմուի այն մասից, որ կոչուում էր Առաջին Հայք ¹⁸⁾ և որի մայրաքաղաքն է Սեբաստիա ¹⁹⁾։ Ահաւասիկ այն քաղաքները, որոնցից մենք կազմում ենք այս գաւառը. — Սեբաստուպոլիս ²⁰⁾, որ նոյն այս գաւառումն էր արգէն, Կոմանա ²¹⁾, որ պատկանում էր Պողէմոնեան Պոնտոսին, Զէլա ²²⁾, որ մասն էր Հնդկնէպոնտոսի և վերջապէս Բրիզա ²³⁾ քաղաքը։ Այս երկրորդ գաւառը իւր տարածութեան մէջ կը պարփակէ ուրեմն հինգ քաղաք, և կը շարունակուի կառավարուիլ մի նախագահ կառավարչի ձեռքով, որին կը վերապահենք նոյն իշխանութիւնը և նոյն աստիճանի կարգը։

§ 2. Այնուհետև մենք կազմում ենք Երրորդ

¹³⁾ Կողոնիա՝ երկրորդ Հայքից և Նիկոպոլից հիւսարեւմտ. ըստ հայկ. հին աշխ. տախտակի։ Արդեօք այժմեան Կօլունա գիւղ ? (տես Ինճ. Աշխ. եր. 397, Խոր. դ. II. գլ. դ. եր. 73. և Chronologie Arm. par. Ed. Dulaur. p. 371).

¹⁴⁾ Անշուշտ՝ ըստ լուսնական բաժանման փոքր Հայքի։

¹⁵⁾ ¹⁶⁾ Տրապիզոն և Կերասունտ լատինի քաղաքները։

¹⁷⁾ Տրապիզոնի այժմեան նահանգը։

¹⁸⁾ Գարձեալ ըստ լուսնական բաժանման փոքր Հայքի։

¹⁹⁾ Սեաստ կամ այժմ. Սըվաղ. հին Սեբաստիա կամ Կարփրա։

²⁰⁾ Կամ Գազիւրա՝ Նւդոկիայից հիւսարեւմ.

²¹⁾ Կոմանա պոնտացւոց ըստ աշխ. հին տախտակի, աւերակ այժմ. երկու ժամ հեռու Նւդոկիայից։

²²⁾ Զեղա կամ Զիլէ և Զէլական գաւառ. (Այս մասին տես ի թիւս ալլոց և Հ. Գ. Սրուանտձեանի «Փորոս Աղբարը»)։

²³⁾ Բերիսա՝ ըստ հռոմ. հին աշխ. տախտակի պոնտական Առմանայից հարաւարեւմ.։

Հայք գաւառը այն մասից, որ կոչուում էր Երկրորդ Հայք և որի մայրաքաղաքն է Մելիտինէ²⁴⁾։ Այս նըշանաւոր նախնի քաղաքը կառուցուած է մի գեղեցիկ տեղ, պարզ երկնքի տակ՝ Եփրատ գետի հովտից փոքր ինչ հեռու։

Ներկայիս մենք պարտաւոր ենք համարում տալ այս գաւառին սպէկտաքիլիս աստիճան կրող մի պաշտօնեայ, որ կը կոչուի կոմս Թուստինիանոս անունով և կը ստանայ տարեկան ռոճիկ եօթը հարիւր (700) ռոկե. դրամ, իսկ սորա փոխանորդը՝ եօթանասուն և երկու (72) ռոկի։ Այս կոմսի պալատական խորհրդանոցին նըշանակուում ենք երեք հարիւր վաթսու (360) ռոկի։ Այս պաշտօնեային շնորհում ենք այն բոլոր իրաւունքները, որ յատուկ են իւր պաշտօնէութեան տեսակին։ Սորա պալատական խորհրդանոցը, որ կը շարունակէ վարել իւր առաջուալ պաշտօնը, կը զբաղուի գլխաւորապէս հարկերի հաւաքմամբ և կ'անուանուի կոմիցիոն²⁵⁾ պահելով միանգամայն իւր նախնիքաց իրաւունքները։

Այս հրամանիս համաձայն՝ Երրորդ Հայքը կ'ընդգրկէ ելբեմն Երկրորդ Հայքին պատկանած վեց քաղաք՝—այն է Արկա²⁶⁾, Արաքիսում²⁷⁾ Արիարսաթէա²⁸⁾ և ժիւս Գոմանա, որ Խըրուզա²⁹⁾ ևս է կոչուում, և որ պէտք է զանազանել Երկրորդ Հայքին յատկացրած նոյնանուն քաղաքից, և վերջապէս Կուկուզ³⁰⁾ քաղաքը։

²⁴⁾ Այժման Մալաթիա քաղաքից փոքր ինչ դէպի արեւելք։

²⁵⁾ Այսինքն խորհրդաժողով՝ հասարակաց ալ և ալ կարեւոր գործերի մասին խորհուրդ անելու համար։

²⁶⁾ Արկաւս՝ ըստ հայկ. հին աշխ. տախտ. Մելիտինէից արեւմուտ։

²⁷⁾ Կամ Արաքիսուս (տես անդ. աշխ. տախտ.)։

²⁸⁾ Արիարաթիւս կամ Արիարաթիա ը. հռոմ. հին աշխ. տախտ. Սեբաստիայից հարաւ։ Առաստիա? ըստ Սեբէոսի։

²⁹⁾ Գամիլիքի կամ Կապադովկիայի կոմանա քաղաքը։ (տես նոյնպ. «Արարատ» ամսագիր 1892 թ. լուսխի տետրակը)։

³⁰⁾ Այսինքն Կոկիսոն. (տես ի թիւս ալոց նոյնպէս Տեղադր. Հ. Ն. Սարգիսեանի վէնետ. 1864, 61)։

§ 3. Վերջապէս մենք կազմում ենք Չորրորդ չափը, որ երբեմն որպէս գաւառ հաստատուած էր լինելով և բաղկացած զանազան բարբարոս անուններ կրող մի քանի փոքրիկ գոտիներից, որպիսիք են — Ժողովանէն ³¹, Անգիթէն ³², Ժողիէն ³³, Ասթիանէն ³⁴ և Բալաթիթէն ³⁵ — կառավարուել է սատրապանների ձեռքով։ Բայց ի նկատի ունենալով, որ սատրապ անունը հռոմէական չէ և որ մեր նախորդները նույնպէս չեն ընդունել գործադրելու, որպէս օտար պետութիւնից ³⁶ առնուած մի տիտղոս՝ հետեւեալը և այլ Չորրորդ չափում մենք սահմանում ենք քաղաքացիական (civile) վարչութիւն, որ կը լանձնուի քաղաքացիական մի պաշտօնեայի ³⁷։ Սորա իրաւասութեան կ'ենթարկենք նոյնպէս Մարտիրոսալօիտէն ³⁸ քաղաքը և Կիթարիս կամ Յիթարիս ամրոցը ³⁹։ Սորա վարչութիւնը սովորական.

³¹) Մեծ Ծովք։

³²) Հանձիթ և Հանձիթեցիք այժմեան Խարբերդ գաւառը։ (Sku նոյնպ. Collection des hist. arm. p. V. Langlois, t. I. p. 221)

³³) Ծովք Շահունուլ։

³⁴) Հաշտեանք և գաւառ Հաշտենից՝ այժմեան Դիարբէքիլի և Մշոյ նահանգների միջում։

³⁵) Բալանօլիա՝ Մելիտենէից հիւս. արևմ. ուր է այժմ Բալու քաղաքը (տես ն. Chronique de Matth. d'Edesse par Ed. Dulaur. Paris, 1850 p. 103).

³⁶) Այսինքն Պարսկաստանից։

³⁷) Իսկ զինուորական վարչութիւնը այս գաւառի՝ Պրոկոպիոսի ասելով, կայսրը լանձնուած է երկու նոր կարգուած զօրավարներին՝ «հանդերձ զօրօք ի պաշտպանութիւն աշխարհին», որոնցից մէկի բանակատեղին էր Նիքիկերտ քաղաքը, իսկ միւսինը — Զիթառիձ կամ Կիթառիձ ամրոցը, «ի կողմանս Հաշտենից. և ետ նոցա հրաման շինել և նորոգել զքաղաքս և զքերդս այնոցիկ գաւառացի» և այլն. (Չամբ. Բ. 240).

³⁸) Մարտիրոսաց քաղաք կամ Նիւրկերտ-Մուֆարդին՝ որ էր այս գաւառի մայրաքաղաքը, միջնասահման Աղձնեաց և Ծովաց գաւառների. (Տեղադր. Հ. Մեծ. Մլիշան. 1855 43, տես նոյնպ. «Արարատ» 1892 մալիսի տետրակը, և Chronique de Matth. d'Edesse par Ed. Dulaur. Paris, 1850, p. 103).

³⁹) Յիթարիս կամ Զիթառիձ քաղաք Հաշտենից. (տես Պատմ. Սեբէոսի Պետերբ. 1879, հր. 200, ծան. 35, հրատ. պրոֆ. Բ. Պատկ.)

կամ հասարակ հիւպատութեան կարգից կը լինի:
Վերոյիշեալ ասածներէս համեմատ՝ Հայաստանի մեր ձեռքով կոսմոսոլ ալէ չորս գաւառների կառավարիչ—պաշտօնեաներից երկուսը՝ այն է Առաջին Հայքում նախագահող փոխ—հիւպատը և Երրորդ Հայքը կառավարող կոմսը սպէկտաքիլիս աստիճան կրող պաշտօնեաներ կը լինին: Իսկ միւս երկու պաշտօնեաները, որոնց կը յանձնուին Երկրորդ եւ Զորորդ Հայքի վարչութիւնները, սովորական կամ հասարակ պաշտօնեաների կարգից կը լինին:

Մենք կամենում ենք, որ ալէ գաւառներում յայտարարուող դատական բողոքները հինգ հարիւր (500) ոսկէգրամից պակաս գումարներին վերաբերեալ՝ փոխանակ նոյն գաւառի մայրաքաղաքում ներկայացուելու, տեղին ամենամօտ սպէկտաքիլիս պաշտօնեային ներկայացուին: Այսպէս՝ Սեքաստիա մայրաքաղաք ունեցող Երկրորդ Հայքում յայտարարուող դատական բողոքները կը վճռուին Առաջին Հայքի փոխ—հիւպատի ձեռքով: Իսկ Զորորդ Հայքում ներկայացուող նոյնաչափ գումարներին վերաբերեալ դատական բողոքները կը ներկայացուին Երրորդ Հայքի կոմսին, որի բնակատեղին լինելու է Մելիտինէն ⁴⁰⁾:

Գլուխ II.

Այս գործերն այսպէս հրամայելուց լետով՝ մենք կարեւոր ենք համարում Առաջին Հայքի համար պաշտօնի հրաւիրել մի այնպիսի տղամարդ, որ իւր բարձրութեամբ և մեզ համար կատարած իւր ծառայութիւնների փալլով արժանի լինի վարելու այս գաւառի վարչութիւնը: Հետեւեալ և՛ գիտենալով որ մեծափառ Թովմասը ⁴¹⁾ արդէն մի քանի պաշտօններ է վարել

⁴⁰⁾ Տես ծանօթ. 24:

⁴¹⁾ Հաւանական է երևում, որ այս Անծափառ Թովմասը Յուստինիանոս կայսեր այն զօրավարը լինի, որի մասին Պրոկոպիոսը պատմելով ասում է. «զօրավար էր հեծելազօրութունաց Յովհան Թովմասեան՝ հալ աղգաւ, ալր անհնարին պատերազմող, զոր Քոչ կամ Գուշաղ անուանէին: որով ընդ ձեռամբ էր և առանձին գունդ մի հալոց» ևն. (Չամչ. Բ. 247):

Հայաստանում և որ ընդ սմին՝ որպէս պատուաւոր— շիտակ մարդ, մեզ միշտ հաւատարիմ ծառայած է և դարձեալ ծառայում է եռանդով, ուստի և սորան ենք յանձնում այդ վարչութիւնը: Եւ սա ոչ միայն պաշտօն կ'ունենայ նախագահելու Առաջին Հայքի վարչութիւնը, այլ և միւս գաւառների մէջ ևս կատարել կը տայ այն, ինչ որ կը յանձնարարենք սորան մեր սրբազան հրահանգներով: Այս հրահանգներով սա կը ծանօթանայ այն եղանակին, որով պիտի վարուի յիշեալ գաւառների նկատմամբ:

§ I. Հայաստանում, ինչպէս որ յաճախ հրամայել ենք, հոգևորական դասի ⁴²⁾ վերաբերմամբ ոչ մի նորամուծութիւն մենք չենք ձեռնարկում: Ո՛չ մետրոպօլիտական իրաւունքները ⁴³⁾ և ոչ ձեռնադրութիւնները ոչ մի փոփոխութիւն չը պիտի կրեն: Այն անձինք, որոնք արդէն ձեռնադրուած են՝ կը պահպանեն առաջուայ պէս իրանց իշխանութիւնը, որ ստանձնել են ձեռնադրութեամբ. իսկ նախորդ մետրոպօլիտական եպիսկոպոսները կը մնան իրանց աստիճանի կարգի մէջ, ինչպէս որ կան, որովհետեւ հոգևորական դասի նկատմամբ մենք բոլորովին մտադրի չենք որ և է նոր բան հրամայելու:

ԳԼՈՒԽ III.

Որովհետեւ քաղաքացիական և զինուորական իշխանութիւնը մենք յանձնում ենք Ներդորդ Հայքի կոմսին, ուստի և այս գաւառում եղած զօրքը պարտաւոր է հնազանդուիլ այս պաշտօնեայի հրամաններին: Սա զօրապետի նման իշխանութիւն ունենալով կարող է իւր անունով դատաստանի կանչել կամ դատել զինուորներին, տեղեկանալ նոցա վարքի մասին, վերա-

⁴²⁾ Հաւանական է որ հալոց հոգևորականութեան մասին ասուած լինին զլիաւորապէս այս § 1-ի խօսքերը:

⁴³⁾ Թունական Հայաստանի զլիաւոր կամ մայր քաղաքներում՝ որպէս Մելիտինէի, Նիքիկերտի, Սերաստիայի և այլոց մէջ, թեմակալ արքեպիսկոպոսը և կամ եպիսկոպոսը մետրոպօլիտ պատուանունն էր կրում, որ և ապա մեր Հայաստանեայց ա. եկեղեցին ևս դործ է անել:

պահումներ անել նոցա հասանելի ռոճիկներէց և ի-
րանց պարտաւորութիւններ չը կատարելու դէպքում
պատժել նոցա: Սա չը պէտք է համբերէ, տանէ, որ
մեր հպատակների նկատմամբ անիրաւութիւններ գոր-
ծեն զինուորները, որոնցից եթէ վնասակար ոք որ և է
լանցանքի մէջ բռնուի՝ կոմս—պաշտօնեան ալգալիսով
տեղեկացած կը լինի արդէն լանցանքի պատճառներին:
Վերջապէս սա կ'ունենայ այն կատարելալ իշխանութիւ-
նը, որ յատուկ է զօրապետներին: Սորա հրամանա-
տարութեանն ենք ենթարկում զինուորական բոլոր
ոյժերն այնպէս, ինչպէս որ ենթարկուած են յսաւ-
րիայի⁴⁴). Փակատեան Փոխգնդաւորի⁴⁵) կոմսերին և
Հիկատոնիայի⁴⁶), Պիսիդիայի⁴⁷) և Թրակիայի⁴⁸) պէ-
տօրներին: Նոցա պէս՝ սա ևս պալատական խորհրդա-
նոց կ'ունենայ քաղաքացիական գործերի համար և զոր-
քի վրայ էլ բացարձակ իշխանութիւն, բարձրագոյն հե-
ղինակութեամբ կառավարելով թէ՛ զինուորականներին
և թէ՛ միւս բոլոր քաղաքացիներին: Կը հսկէ մանաւանդ
այն բանին, որ իւր գաւառում լանցանքներ չը գոր-
ծուին՝ աշխատելով միանգամայն զսպել այն լանցանք-
ները, որոնց մասին կը տեղեկանայ ինքը: Սա չը պիտի
խոնարհուի կամ թոյլ գտնուի ոչ մի մասնաւոր, ոչ մի
զինուորական և կամ պետական կալուածոց վարչու-
թեանը կցորդ անձի առջև, որովհետեւ մենք հաւասար
արդարութեամբ պահպանելով մեր հպատակներին խա-
ղաղութեան մէջ՝ կամենում ենք որ մեր օրէնքները
չը մնան առանց ներգործութեան և արհամարուած չը
լինին ոմանցից մեր հպատակներից:

Վերջաբան.

Ձերդ գերազանցութիւնը կը հոգայ կատարել տա-
լու այս ինչ որ մեզ հաճելի թուեցաւ հրամայել Հա-

⁴⁴, ⁴⁵, ⁴⁶, ⁴⁷) Կիլիկիայից հիւսւորեմտեան կողմը գտ-
նուած կախերական գաւառները Փոքր Ասիայի ըստ հռոմ.
հին աշխ. տախտակի:

⁴⁸) Կիլիկիայի հարաւարեմ. ծովեզրեայ գաւառը (տես
անդ):

յաստանի չորս գաւառների բաժանման մասին, մանա-
ւանդ Ծրրորդ Հայքի նկատմամբ, որի համար և գըլ-
խաւորապէս սահմանեցինք ներկայ օրէնքը: Մեր ձեռ-
քով նշանակած տարեկան ոռճիկները Հայաստանի սլաշ-
տօնեաներին կը տրուին ձեր գահօլքից՝ համաձայն ա-
ռանձին տեղեկագրների⁴⁹։

Արարեալ Կոստանդնուպօլսում, ապրիլի օրերի 15-
ին՝ Բէլիզարիոսի⁵⁰ հիւպատուլթիւնից լետուի։ (536 ին)

Նօվէլլա XX. տիտլոս VΠ, Գլ. III.

Կայսրն Յուստինիանոս սրբազան Դատարանի կրկին
անգամ մեծափառ Գահերէց, նախկին հիւպատ և պատ-
րիկ Յովհաննէսին։

Գլուխ I.

Պրէտոր—դատաւորից և այլ բողոքներ անելու
ժամանակ կարգապահ—նուիրակների կամ բարապան-
ների ծառայութիւնը պիտի կատարեն դատաւորաց Գա-
հերէցի պաշտօնատարները միայն։

Ինչպէս որ ձեր և ելեմտի սլաշտօնեայի (quaes-
tor) ծառայողներին, որպէս և ձեզ երկուսիդ, ի դէպ և
յարմար է թուել, որ ձերդ գերագանցութեան սլաշտ-
նատարները միայն կատարեն կարգապահ—նուիրակնե-
րի (կամ բարապանների—appariteurs) ծառայութիւնը՝
պրէտոր—դատաւորից և նախանուանեալ կառավարչից
բողոքներ ներկայացնելու ժամանակ, մենք ևս նոյնը
վստելուչ ենք համարում։ Այդ բողոքները առաջուայ
պէս կը ներկայացուին և կը դատուին սրբազան ատեա-
նում, ուր ելեմտի մեր մեծափառ պաշտօնեան ևս
(quaestor)⁵¹ աթոռակից և արձակուած վճիռներում մաս-
նակից կը լինի։

Գլուխ III

Հայաստանի փոխ—հիւպատի վերաբերմամբ էլ ի

⁴⁹ Շատ հետաքրքիր պիտի լինէին անշուշտ և այս
տեղեկագիրները։

⁵⁰ Տես Ժանօթ. 23-րդ «Լումայ» № 2, 1902.

Նկատի ունենալով որ այդ գաւառում սահմանած առաջուկը հասարակ վարչութիւնը՝ առանց բան ակնարկներու, վերաձեցինք փոխ — հիւպատի վարչութեան, և որ առաջ ձերդ գերազանցութեանն ուղղուած բողոքներ ներկայացնելիս՝ կարգապահ — նուիրակների ծառայութիւնը կատարում էին ձեր պաշտօնատարները, և որ այժմ նոյն այդ բողոքներն ուղղուելով սրբազան ատեանին՝ ձեզ և ելեմտի մեծափառ պաշտօնեային յայտնի կը լինին, ուստի և ձեր պաշտօնատարները միայն պիտի շարունակեն կատարել դարձեալ կարգապահ — նուիրակների ծառայութիւնն այնպէս, ինչպէս որ կատարում էին, երբ Հայաստանը հասարակ վարչութիւն ունէր՝ առանց որ և է փոփոխութեան ենթարկելու բողոքների եղանակը:

Արարեալ Կոստանդնուպոլսում, ապրիլի օրերի 15-ին՝ Բէլլիզարիոսի հիւպատութիւնից յետոյ: (536-ին)

Նովեւր VIII. տիտոս II.

Կայսրն Յուստինիանոս Դատարանի կրկին անգամ Գահերէց, նախկին հիւպատ և պատրիկ Յովհաննէսին:

ԳԼՈՒԽ I.

Ծանուցադիր զանազան պաշտօնեաներին և ալլոց լատկացրած ռոճիկներին վերաբերեալ:

§ 22. Երկրորդ Հայքի նախագահի ձեռքով — ինը ոսկեդրամ սրբազան ատեանի սպէկտաբիլիս երեք քարտուղարներին (chartularius), քսանուչորս՝ պայծառափալ տրիբուն-նոտարների աւագաթու (primicerius) ⁵²⁾

⁵¹⁾ Quaestor — քվէստօր կոչումն կրող բաղմատեօակ պաշտօնեաների իրաւասութեանց սահմանները նորնպէս զանազան փոփոխութիւններ են կրել հռոմա-բիւզանդական պատմութեան շրջաններում: Ներկայ դէպքում՝ որ ես թարգմանում եմ հայերէն «ելեմտի պաշտօնեայ» տիտղոսով, ինչպէս երևում է սմեծափառ Գահերէցի «թոռակից» լինելով՝ մեծ իրաւունքներ ունէր Յուստինիանոսի ժամանակ եւ, և ըստ J. Toutainի մի տեսակ «պատգամաւոր էր կայսեր պետական խորհրդում»: (Տես եւ Gr. En. p. 1146)

պաշտօնեային, երեք հատ—սորա օգնականին և քառասուն ոսկեդրամ՝ դատարանների մեծափառ գահերէցի խորհրդանոցին՝ հրամանի պատուէրներ կատարել տալու համար:

§ 23. Մեծ Հայքի նախագահի ձեռքով ինը ոսկեդրամ սրբազան ատենանի սպէկտաքիլիս երեք քարտուղարներին, քսանուչորս՝ պալատափալ տրիբուննօտարների աւագաթոռ պաշտօնեային, երեք հատ սորա օգնականին և քառասուն ոսկեդրամ դատարանների մեծափառ գահերէցի խորհրդանոցին՝ հրամանի պատուէրներ կատարել տալու համար:

§ 43. Առաջին Հայքի նախագահի ⁵³⁾ ձեռքով ինը ոսկեդրամ սրբազան ատենանի սպէկտաքիլիս երեք քարտուղարներին, տասնուհինգ՝ պալատափալ տրիբուննօտարների աւագաթոռ պաշտօնեային, երեք հատ—սորա օգնականին և երեսունուկէց ոսկեդրամ դատարանների մեծափառ գահերէցի խորհրդանոցին՝ հրամանի պատուէրներ կատարել տալու համար:

Օրէնսգիրք Թէոդոսեան ⁵⁴⁾.

Գիրք XI. տիտլոս I.

Տարեկան տուրքերի և հարկերի մասին:

Օրէնք Կոստանդիանոս Մեծի ⁵⁵⁾.—

Համաձայն այս օրէնքի՝ արտաքոյ ներքոգրեալ չորս բացառութիւնից թէ գոյքերի և թէ անձանց վերաբերեալ՝ ոչ ոք ազատ չը պիտի լինի հարկ տալուց:

⁵³⁾ Պրիմիցերիոս այս տիտղոսով էին կոչուում Բիւզանդիայի կալսրների դրան մի քանի գլխաւոր պաշտօնատարները: *Primicier des notaires* այն պաշտօնեան էր որ Լալարոսթիան ելիմտի և զօրքի մատենան էր պահում: Սա լալարոզեց *procurateur des éphémérides*՝ այսինքն օրէցօր անցքեր արձանագրող կալսերական դորձակալ պաշտօնեային: (Մանօթ. Պ. Շաչեանի, տես նորա բնաբան-գրութիւնը եր. 162.)

⁵⁴⁾ Ձը մոռանամ ասել, որ կալսրութեան գաւառների կառավարիչներին «նախագահ» պատուանունով ևս մեծարում էին:

⁵⁵⁾ Տես ծան. 4, «Լուծալ» № 2, 1902.

I. Կայսրն Կոստանդինոս ⁵⁶⁾ Պոլսկանինսն ⁵⁷⁾ Ի բաց առեալ մեր մասնաւոր գոյքերը, կաթողիկ եկեղեցիները, փառաւոր լիշատակութեան արժանի մարդու — նախկին հիւպատ և հեծելագործ ու հետեւագործ նախկին զօրապետ Եւսեբիոսի գերդաստանը և Հայաստանի թագաւոր Արշակի տոհմը ⁵⁸⁾, թող ոչ ոք մեր կայսրութեան մէջ ազատ չը լինի տուրք վճարելուց իւր հայրենական տացուածքի առաջին արդիւնքներէն ⁵⁹⁾:

⁵⁵⁾ Թէոդոսեան օրէնագրքից քաղած Կոստանդինոս Մեծի ալս Վօրէնքը, որպէս և հետեւեալ ալս «հրամանը», որ խմբագրուած է երեք կայսրների անունով (տես եր. 177. ներկալ գրութեան) վերաբերում էին թէ ամբողջ կայսրութեան և թէ հոռմա-բիւզանդական պետութեան հարկատու եղած երկրներին, որոնց թուամբ էր և Հայաստան աշխարհը:

Սակայն 315 թուականը միայն, երբ իբր թէ գրուած է Կ. Պոլսում Կոստանդինոս Մեծի ալս Վօրէնքը, որպէս և ալս Մեծ կայսեր ուրիշ հրովարտականքն ինչ 315 թուականին գրուած Բիւզանդիոսում, ի միջի ալս 8 և Հայոց թագաւոր Արշակի անունով տրուածը (տես իմ ծան. 8, Հիւմայր Ձ 2, 1902) կասկածելի և սխալ են համարում առ հասարակ — Պ. Շաշեանն էլ լատիներէն քննարկ համաձայն, հարցական նշան է դնում ալս 315 թուականի կողքին՝ առանց սակայն բացատրելու, (տես եր. 176):

Հայ պատմա-քննադատական բանասիրութիւնը ևս շօշափելով մասամբ ալս խնդիրը՝ առարկում է նորնպէս թէ « 315-ին Կ Պոլսը ոչ չիւուած էր և ոչ իսկ կարէր լի- « նել արքունիք Մեծին Կոստանդինոսի և թէ ալս 315 տա- « րեթիւը տպագրողէն ներմուծուած լինելով հետեւաբար և Կ. Պոլսում նոյն 315 թ. տրուած հրովարտականքը աղաւաղեալ» պիտի նկատուին: (Տես Աղաթանգ. և իւր Բազմադար. Գաղտն.— քննադատ. Հ. Բ. Վ. Սարգիսեանի Վննեա. 1890, եր. 258, և նոյնպ. Ուսումնաս. Աղաթանգ. Գրոց Հ. Յ. Տաշեանի Վիէնն. 1891, եր. 148):

⁵⁶⁾ Թագաւորեց 306—337.

⁵⁷⁾ Préfet du prétoire մեծ պաշտօնեան. տես ծան. 2.

⁵⁸⁾ Հայաստանի թագաւոր Արշակի «տոհմը» ասելով ալստեղ արդեօք Արշակունեաց տոհմ չպիտի հասկացուի, վասն զի, ինչպէս լատինի է պատմութիւնից, Կոստանդինոս Մեծի ժամանակ Արշակ թագաւոր մենք չենք ունեցել, Ուստի և ալս պիտի մի արտօնութիւն, եթէ միայն Կոստանդինոս Մեծի տուածն է, և կամ մի ալ կայսեր թէկուզ ժամանակակից Արշակների, հաւանականաբար պիտի վերաբերէր Արշակունեաց

Դատիանոս պատրիկ տոհմից ամենապայծառափալլ տնձը, որ ազատուած էր հարկ տալուց՝ այնչափ աշխատեց բառնալ տալու իրանից ալսպիտի շնորհքը, որչափ ուրիշ անձինք ճիգ են թափում նոյն շնորհքը ստանալու:

Ուրեմն ամենքը պարտաւոր են վճարել այն ինչ որ նշանագրուած կը լինին մեր ձեռքով ստորագրած յանձնարարականների մէջ, և բացի այս նշանագրածից ուրիշ ոչինչ աւելի չի պահանջուիլ ոչ ոքից: Եթէ գաւառի տեղակալ—վերակացուն (vicarius) կամ կառավարիչը (rector) թոյլ տալ իրան զեղջիլ որևէ հարկատուից առնելիք հարկի մասը՝ նա այդ բանի համար պատասխանատու կը լինի իւր սեպհական գոյքերով:

Տուեալ Կոստանդնուպոլսում, դեկտեմբերի օրերի 15-ին, Կոստանդիանոսի թագաւորելու չորրորդ տարին, չորրորդ հիւպատուսթեան ժամանակ Լիցինիոսի ⁶⁰⁾ (315-ին ?)

ընդհանրապէս, մանաւանդ որ բնագրի մէջ առաջ բերուած domus, la famille — ընտանիք կամ տոհմ բառը՝ կարծեմ թագաւորական բոլոր տան մասին ասուած պէտք է ենթադրել:

⁶⁰⁾ Ինչպէս երևում է՝ բացի այս հալիբենական պատգուածքի առաջին արդիւնքներից տուրք վճարելու օրէնքից՝ Թէոդոսեան օրէնսգրքի մէջ նոյն 315 կասկածելի թուականը և մրկնոյն վերնագիրը կրող հայոց թագաւոր Արշակին տրուած մի ուրիշ լատանձնաշնորհութիւն ևս կալ եղել, որ—վերևում ասածիս պէս—(տես էր. 123 Վումայր № 2, 1902). գուցէ պատահամբ աչքաթող է պրել պ. Շաշեանը: Այս լատանձնաշնորհութիւնը հ. Սարգիսեանի ասելով՝ (տես ծան. 55), «Կոստանդիանոսի որդւոյն և Կոստանդինի առ թագաւորն մեր Արշակ տուած առանձնաշնորհութիւնն է, որով հայոց թագաւորին՝ Բուհաստանի մէջ և ունեցած կալուածքը ազատ կը մնան ի հարկաց, վասն դաւ չանց կռելոց առ Տրդատաւ և Կոստանդիանոսիւն:

Շաշեանի առաջ բերած այս իմ թարգմանած «օրէնքը» և հ. Սարգիսեանի լիշած լատանձնաշնորհութիւնը անշուշտ միևնույն բանը չեն, քանի որ առաջինը վերաբերում է հալիբենական ստացուածքի առաջին արդիւնքներին, իսկ երկրորդը՝ «Բուհաստանի մէջ ունեցած կալուածներին», թէև

Օրէնսգիրք Թէոդոսեան

Գիրք XII. տիտոս VI.

Հրաման Վարդենտինիանոս, Թէոդոսիոս և Արկադիոս կայսրների⁶¹⁾ Դատարանի Դահերէց (Pf. P.) Սինէգրիոսին⁶²⁾:

Հարկահաններին և գործակալ—վերակացուններին⁶³⁾ (receveurs et intendants) վերաբերեալ:

Մենք հրամայեցինք, որ հարկահանների ամեն մի դիւան և բոլոր քաղաքները ստանան և ունենան պղնձէ կամ քարէ գրուածներ իրանց քսեստերով և կամ կապիճներով ու կշռակոտորներով, որպէս զի հարկատուները աչքի առչեւ ունենալով այս զանազան չափերը, գիտենան թէ ինչ պէտք է տան հարկահաններին: Եթէ ուրեմն հարկահաններից մէկը լիշեալ կշիռներից ու չափերից աւելի բան պահանջէ հարկատուից, թող իմանալ որ այդ բանի համար արդար մի պատիժ կը կրէ ինքը: Եւ մինչև այսօր ժողովրդների շահերի դէմ գործած բոլոր արարքների առաջն առնելու համար՝ մենք հրամայում ենք, որ հարկատուները այսուհետեւ տան հարկահաններին ցորենի լիսներորդը, գարու քառասներորդը, գինու

ինչպէս ասում եմ, այս երկու «օրէնքն» էլ մի և նոյն 315 թուականը, մի և նոյն լատիներէն վերնագիրներն ու վերջնագիրներն են կրում, որ միայն և եթ քաղում է հ. Սարգիսեանը՝ առանց առաջ բերելու իշեալ «առանձնաշնորհութեան» բնագիրը ամբողջութեամբ: (Տես նորա վերոյիշեալ գիրքը, ծանօթ. 55):

⁶⁰⁾ Նշանաւոր հիւպատ. Կոստանդիանոս Մեծի ժամանակ, որին և փեսայացել էր, և ապա նորա հակառակորդը (որ. Գիրք II. գլ. 3ը. տես նոյնպ. Hist. à travers les Siècles par. M. Lachatre, Paris, 1876, t. I. p. 128 և հետևեր, և «Kaiser Licinius». München 1884.

⁶¹⁾ Այս կայսրների (364—408)՝ որպէս և Կոստանդիանոս Մեծի Հայաստան աշխարհի հետ ունեցած ալ և ալ լաւ բարեութեանց մանրամասն պատմութիւնը բազմաթիւ պատմագիրներից քաղելով՝ աւանդում է մեզ հ. Չա մէ. իւր պատմ. հատ. ք. 400—477 և 635—775 հր.:

⁶²⁾ Սինէգրիոսը՝ որ Վատարանի դահերէցի՝ պալատենալ էր (տես ծան. 2)՝ կայսրութեան հիւպատ ևս եղած է 338-ից 386 թիւը:

և ճարպի քսաներորդը՝ Սակայն մարդկային գործերն իրանց պահանջներն ունենալով՝ մենք պարտաւորուեցանք պատուիրելու որ Հայաստանում ⁶⁴⁾ Հեռաւորութեան պատճառով, հարկահաններին տան ցորենի և գարու քառասներորդը, իսկ գինու և ճարպի տասնուհինգերորդը:

Տուեալ Կոստանդնուպոլսում, գեկտեմբերի օրերի 3 ին, ազնուազարմ Հոնորիոսի ⁶⁵⁾ և Էփօգիոսի ⁶⁶⁾ հիւպատուօթեանց ժամանակ (386 ին):

Ե. ՅԱՐՈՑ

⁶³⁾ Տես Խոր. գիրք III. գլ. ԺԲ., իա. խԲ. և ալլն, ուր ի միջի ալլոց խօսում է Հայաստանի մէջ եղած այս կայսրների հարկահանների, հալոց տուած հարկերի և բիւլանդական» գործարալ—վերակացուների» մասին:

⁶⁴⁾ Յալտնի է պատմութիւնից, որ լինեալ երեք կայսրների ժամանակ Հայաստանի Փոքր Հալք, Բարձր Հալք և Չորրորդ Հալք կոչուած զաւառները լունաց բաժինն էին կաղմում և հարկ էին տալիս նոցա. իսկ մեծ Հալքը կամ բուն Հայաստանը՝ կառավարուելով իւր բնիկ թագաւորների ձեռքով, (Արշակ, Վառձապուհ և ալլն) երբեմն Պարսից և երբեմն Յունաց աղղեցութեան ու նուաճմանն էր ենթարկւում և ըստ պատկանելոյն էլ հարկ տալիս: Խոր. գ. III. գլ. ԺԲ., խԲ. և ծա. տես նոյնպ. Coll. V. Langlois t. I. p. 307.

⁶⁵⁾ Չաւակ Թէոդոս մեծի և եղբայր Արկադիոսի: Կայսրութեան հիւպատ Արեմուտքում, ուր և ապա եղաւ կայսր 395—423. (En. Univ. p. 340. Gr. En. p. 624 և M. Lachatre p. 175.)

⁶⁶⁾ Կայսրութեան հիւպատ Արեմուտքում: